

KOŚCIÓŁ W OKOWACH

DUSZPASTERSTWO
W CZASACH
STALINOWSKICH

władze komunistyczne
wobec działalności duszpasterskiej
Kościoła rzymskokatolickiego
w archidiecezji krakowskiej
w latach 1945-1956

ks. Przemysław Mardyła

Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu

Wydawnictwo WAM

Kraków 2009

Wstęp

Papież Jan Paweł II podczas wizyty biskupów polskich „ad limina” w styczniu 1993 r. zwrócił uwagę, iż Kościół w Polsce wyszedł zwycięsko z dziejowej próby, jaką była konfrontacja z wrogim wszelkiej religii totalitarnym systemem komunistycznym. Wyszedł z tej próby wzbogacony wielkim doświadczeniem – którego „nie wolno utracić”: *Jest to duchowe bogactwo, które ma się stać fundamentem i zaczynem ewangelizacji dzisiaj. Jest to także bogactwo, którego potrzebuje Kościół powszechny*¹. Po raz drugi nawiązał do tego tematu w czasie pielgrzymki do Polski w 1999 r. Wówczas to, podczas spotkania z pielgrzymami w Bydgoszczy, Jan Paweł II wezwał biskupów Europy – w tym Episkopat Polski – do zebrania świadectw o tych, którzy dali życie dla Chrystusa w tym okresie: *Nasz wiek XX, nasze stulecie ma swoje szczególne martyrologium w wielu krajach, w wielu rejonach ziemi, jeszcze nie w pełni spisane. Trzeba je zbadać, trzeba je stwierdzić, trzeba je spisać, tak jak spisały martyrologia pierwsze wieki Kościoła i to jest do dzisiaj naszą siłą – tamto świadectwo męczenników z pierwszych stuleci. Proszę wszystkie Episkopaty, ażeby do tej sprawy przywiązały należyłą wagę. Trzeba, ażebyśmy przechodząc do trzeciego tysiąclecia spełnili obowiązek, powinność wobec tych, którzy dali wielkie świadectwo Chrystusowi w naszym stuleciu*². To wezwanie Głowy Kościoła rzymskokatolickiego, było główną inspiracją i motywacją, która towarzyszyła powstawaniu niniejszego opracowania.

Wraz z zakończeniem II wojny światowej i wejściem w życie postanowień jałtańskich rozpoczął się czas martyrologii Kościoła katolickiego na obszarze państw włączonych do obozu komunistycznego, na którego czele stanął ZSRR. Doświadczenia, wzorce i metody przeszło 20 lat budowy „społeczeństwa bez Boga” we wrogim z założenia wszelkiej religii systemie komunistycznym miały

¹ Przemówienie Jana Pawła II do pierwszej grupy biskupów polskich przybyłych z wizytą „ad limina apostolorum” zatytułowane *Kościół wspólnotą ewangelizującą* (Watykan, 12 stycznia 1993), [w:] *Drogowskazy dla Polaków Jana Pawła II. Komputerowy zbiór wypowiedzi Ojca Świętego skierowanych do rodaków*, Wydawnictwo „M”.

² Homilia Jana Pawła II podczas pielgrzymki do Polski w 1999 r. (Bydgoszcz, 7 czerwca 1999), [w:] tamże.

teraz zostać wykorzystane w innych regionach Europy Środkowo-Wschodniej. Tym razem miało się to dokonać pod kierunkiem Józefa Stalina, który po śmierci Lenina (1924 r.) przejął rolę pierwszego sekretarza WKP(b)/KPZR i skutecznie wdrażał w życie jego koncepcję walki z religią, jako „śmiertelnym wrogiem” państwa komunistycznego³.

Zastosowane metody walki z Kościołem w okresie lat 1945-1956 w bloku państw socjalistycznych były wzorowane na tych, które stosowano w latach 1918-1939 w stosunku do Cerkwi prawosławnej i Kościoła katolickiego na terenie ZSRR przy – niespotykanym do tej pory w historii – propagandowym wykorzystaniu środków masowego przekazu. Konkretnie posunięcia dotyczące realizacji polityki wyznaniowej wobec Kościoła w Polsce zapadały niewątpliwie z inspiracji i za przyzwoleniem Moskwy. Ich celem było podporządkowanie sobie Kościoła i duchowieństwa, aby w ten sposób zlikwidować rywala w walce o rząd dusz⁴: *Marxizm stalinowski zasługuje na uwagę jako najszerzej stosowana i najbardziej skuteczna forma masowej indoktrynacji, jako najpotężniejszy ze znanych nam środków sprawowania kontroli nad myślami i uczuciami ludzi, a więc jako najbardziej konsekwentne przekształcenie marksizmu w oficjalną ideologię totalitarnego państwa. Niedostateczne przemyślenie tego doprowa-*

³ *Taktyka marksizmu w stosunku do religii jest głęboko konsekwentna i przemyślana przez Marksa i Engelsa (...). Powinniśmy walczyć z religią. Jest to abecadło „calego” materializmu, a więc również i marksizmu – twierdził Lenin, [w:] M. Maszkiewicz, Mistyka i rewolucja. Aleksander Wwieński i jego koncepcja roli cerkwi w państwie komunistycznym, Kraków 1995, s. 39.*

⁴ *Badania nad dziejami totalitaryzmu komunistycznego w Europie w wydaniu stalinowskim w odniesieniu do Kościoła katolickiego doczekały się bogatej literatury. Na uwagę zasługują pozycje wydane w języku polskim: R. Dzwonkowski, Kościół katolicki w ZSRR 1917-1939. Zarys historii, Lublin 1997; S. Koller, Odrodzenie Kościoła katolickiego na Syberii, Kraków 2001; I. Osipowa, Skazani jako „szpiedzy Watykanu”. Z historii Kościoła katolickiego w ZSRR 1918-1956, red. R. Dzwonkowski, Ząbki 1998. Ponadto, warto odnotować w tym temacie: S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panné, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.-L. Margolin, Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania, Warszawa 1999; A. Grajewski, Komplex Judasza. Kościół zraniony. Chryścjanie w Europie Środkowo-Wschodniej między oporem a kolaboracją, Poznań 1999; G. Kucharczyk, Czerwone karty Kościoła, Poznań 2002; I. Miłkaszewicz, Polityka sowiecka wobec Kościoła katolickiego na Litwie 1944-1965, Warszawa (b.r.); K. Kaczmarek, Prawda i kłamstwo. Prymas Węgier József Mindszenty, Poznań – Warszawa 2002; A. Kopilović, Kościół Chrystusowy w służbie narodu chorwackiego. Kardynał Franjo Kuharić – świadek Kościoła XX wieku, Kraków 2006; Szczególne znaczenie dla poznania realiów pracy duszpasterskiej pod reżymem komunistycznym mają świadectwa ofiar prześladowań – por.: Świadectwo Kościoła katolickiego w systemie totalitarnym Europy Środkowo-Wschodniej. Księga Kongresu Teologicznego Europy Środkowo-Wschodniej KUL 11-15 sierpnia 1991, red. J. Nagórny, B. Jurczyk, J. S. Gajek, L. Górka, K. Klauza, S. Nowosad, A. Szostek, Lublin 1994; Społeczeństwo – państwo – Kościół (1945-2000). Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej. Szczecin, 15-16 VI 2000, red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj; Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004; Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004.*

dzilo do wielu fałszywych konkluzji na temat totalitaryzmu, jak marksizmu. Totalitaryzm stalinowski zredukowany został do systemu zinstytucjonalizowanej przemocy, aczkolwiek w rzeczywistości reżym Stalina nigdy nie opierał się na samej tylko sile. Lekceważenie strony ideologicznej komunistycznego totalitaryzmu wspomagało oczywiście tych historyków i politologów, którzy pragnęli nie dostrzegać związków między marksistowską teorią a totalitarną praktyką⁵.

W przypadku specyfiki polskiej pobożności (silny związek religii z kulturą i tradycją narodową), z którą większość społeczeństwa się utożsamiała, nie była możliwa wprost likwidacja struktur kościelnych czy masowa eksterminacja duchowieństwa, jak w przypadku ZSRR. Skupiono się więc na metodzie tzw. „salamami”, czyli stopniowego podporządkowywania Kościoła władzy państwowej. Celowi temu służyło publiczne dyskredytowanie hierarchii kościelnej, duchowieństwa i religii, wprowadzanie podziałów wśród duchownych oraz w ostatnim stadium stworzenie modelu tzw. duszpasterstwa zakrystiowego – dalekiego od przeciętnego człowieka oraz pozbawionego wpływu na codzienne życie. Zabiegano o odpowiadających temu modelowi duchownych, których określano mianem „postępowych” bądź „patriotów” i wysuwano na eksponowane stanowiska kościelne. Kościół w PRL miał być społecznością osób zamkniętych w wytworzonej przez władze państwowe enklawie i sprowadzonych na margines życia społecznego i obywatelskiego.

Archidiecezja krakowska miała stanowić jeden z elementów tego zaprogramowanego modelu Kościoła w Polsce. Po zakończeniu II wojny światowej liczyła ona około 1,2 mln. wiernych, 285 parafii oraz 613 kapłanów diecezjalnych i należała do diecezji o największej liczbie zamieszkałego na jej terenie duchowieństwa. W samym Krakowie znajdowało się ponad 60 klasztorów i domów zakonnych, a liczba księży w województwie odpowiadała liczbie 25% całego duchowieństwa polskiego. Dlatego też referaty wyznaniowe, aż do początku lat 50. nie mogły podolać obowiązkowi, które na nich ciążyły – jak czytamy w sprawozdaniu sporządzonym na zlecenie władz partyjnych⁶. Granice administracyjne województwa krakowskiego nie pokrywały się w pełni z granicami archidiecezji krakowskiej. W obrębie województwa, poza archidiecezją krakowską, znajdowały się parafie należące do sąsiednich diecezji: kieleckiej i tarnowskiej. Stąd też na terenie województwa krakowskiego funkcjonowało (według danych z r. 1950) 15 niższych seminariów duchownych oraz 13 wyższych – w tym 3 diecezjalne: krakowskie, częstochowskie i katowickie. Liczba uczniów w niż-

⁵ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 405.

⁶ IPN Kr, 08/21, t. 2, cz. 3, k. 541, *Informacje o obecnej sytuacji kleru w wojew. krakowskim*. [1950]; AP Kr, PPRKr 28, k. 168, *Spis klasztorów, Kraków 3 października 1947*; *Elenchus Venerabilis Cleri Archidioeceseos Cracoviensis pro Anno Domini 1946*, Kraków 1946, s. 107, 110.

szych seminariach wynosiła 693, a w wyższych seminariach kształciło się 1043 alumnów⁷.

W archidiecezji krakowskiej znalazło swoje miejsce również wielu duszpasterzy z innych diecezji, które po wojnie znalazły się poza granicami państwa polskiego. Do tej grupy należeli przede wszystkim kapłani archidiecezji lwowskiej, wileńskiej oraz diecezji łuckiej. Najliczniej reprezentowaną grupą byli kapłani z terenu archidiecezji lwowskiej. W 1946 r. na terenie archidiecezji krakowskiej przebywało ich 57⁸. Drugie miejsce zajmowali księża z diecezji łuckiej, których ośmiu było zaangażowanych w duszpasterstwo (1949 r.), i w końcu pięciu księży z archidiecezji wileńskiej (1946 r.)⁹. W 1954 r. przybyło dwóch kapłanów wysiedlonych przez władze państwowe z Opolszczyzny¹⁰. Z kolei kilkunastu kapłanów archidiecezji krakowskiej pracowało poza jej granicami na tzw. Ziemiach Odzyskanych lub pozostało po zakończeniu okupacji za granicą pracując wśród polonijnej emigracji¹¹. Niektórzy, w obawie przed represjami ze strony władz komunistycznych w związku z ich podziemną działalnością w czasie wojny lub z powodu zaangażowania po stronie opozycji niepodległościowej po wojnie, zdecydowali się na ucieczkę z kraju na Zachód¹².

⁷ AP Kr, PZPRKWKr 432, k. 53-54, *Dane statystyczne dotyczące Kościoła rzym. kat. na terenie województwa krakowskiego w/g stanu na dzień 1 stycznia 1950 r.* W dalszej części pracy autor niekiedy podaje dane dotyczące całego województwa krakowskiego, zwłaszcza w sytuacji gdy nie ma precyzyjnych informacji w odniesieniu do samej archidiecezji. Zazwyczaj statystyki te uwzględniają sytuację w poszczególnych powiatach.

⁸ AKMK, Kanc.1946 (b. sygn.), *Kuria Metropolitalna w Krakowie do abp. Eugeniusza Baziaka Metropolity Lwowskiego, Kraków 8 lipca 1946.*

⁹ AKMK, Kanc.1946 (b. sygn.), *Abp R. Jalbrzykowski Metropolita Wileński do Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Białystok 23 sierpnia 1946*; AKMK, Kanc.1949 (b. sygn.), *Kuria Metropolitalna w Krakowie do ks. Stanisława Kobyleckiego, Kraków 5 kwietnia 1949.*

¹⁰ Byli to księża: Stanisław Górka i Stefan Dürschlag – AKMK, Kanc.1955 (b. sygn.), *Spis duchowieństwa dekanatu krakowskiego*, [b.m.; b.d.].

¹¹ Trudno określić dokładną liczbę tych księży. Do tej grupy należał m.in. były kapelan abp. A. S. Sapiehy, dyrektor Akcji Katolickiej – ks. Edward Lubowiecki (1902-1975). W czasie wojny w związku z prowadzoną z ramienia abp. Sapiehy działalnością charytatywną w Obywatelskim Komitecie Pomocy i RGO został 10 października 1942 r. aresztowany przez Gestapo i po blisko rocznym pobyciu w więzieniu (Montelupich, Katowice, Mysłowice) osadzony w 1943 r. w obozach koncentracyjnych Mauthausen i Dachau. Po wyzwoleniu z obozu pozostał na emigracji, duszpasterzując wśród Polaków w Linzu, a od 1946 r. spełniając funkcję Generalnego Wikariusza dla Polonii w Niemczech. W 1964 r. mianowany Wizytatorem Apostolskim dla Polaków w Niemczech. Zmarł 12 grudnia 1975 r. i pochowany został we Frankfurcie – AKMK, Pers. A 1236, *Tabela służbowa: ks. infułat Edward Lubowiecki (1902-1975)*; oraz: ks. M. Zdebski, *50 lat w jarzmie kapłaństwa Chrystusowego*, [w:] tamże; oraz: J. Wolny, *Arcybiskup Adam Stefan Sapieha w obronie Narodu i Kościoła polskiego w czasie II wojny światowej*, [w:] *Księga Sapieżyńska*, t. 2, *Działalność kościelna i narodowa Adama Stefana Sapiehy*, red. J. Wolny, Kraków 1986, s. 335.

¹² Do ich grona należeli – ks. Józef Kochan, ks. Tadeusz Wincenciak, ks. Władysław Matus, ks. Władysław Słowiak. Ks. Tadeusz Wincenciak (1913-2004; wikariusz parafii św. Szczepana w Kra-

Charakterystyczna dla archidiecezji krakowskiej była duża liczba zgromadzeń żeńskich. Siostry podejmowały prace wychowawcze, opiekuńcze, charytatywne w szkołach, ochronkach i różnych instytucjach, z których wiele było ich własnością.

Kraków ze swoją spuścizną naukową i kulturalną stanowił w ocenie władz państwowych „wrogie zaplecze” intelektualne i duchowe dla duchowieństwa. Poza tym w obrębie archidiecezji znajdowało się kilka większych miast robotniczo-przemysłowych (Chrzanów, Trzebinia). W związku z tym władze postawiły sobie za cel dechrystianizację i laicyzację tych środowisk i tworzenie nowego typu człowieka, tzw. „człowieka socjalistycznego”. Tworzone więzy społeczne stanowiły naturalną przeciwwagę dla nowego systemu. W tym kontekście należy też widzieć budowę obok Krakowa – Nowej Huty, jako „miasta bez Boga”.

Autor niniejszej pracy postawił sobie za cel przedstawienie działań podejmowanych przez władze państwowe wobec aktywności duszpasterskiej Kościoła rzymskokatolickiego w archidiecezji krakowskiej w pierwszych 12 latach po zakończeniu II wojny światowej. Chodziło o ukazanie uwarunkowań, w jakich przyszło kierować archidiecezją biskupom, sytuacji w jakiej znalazło się tzw. duszpasterstwo tradycyjne i specjalistyczne, o naświetlenie form rugowania religii ze szkół i niszczenia szkolnictwa kościelnego przez władze oraz o przedstawienie ograniczeń dotyczących działalności charytatywnej.

Okres stalinowski był czasem najbrutalniejszych prześladowań w powojennej historii Polski, którego jednymi z pierwszych ofiar stali się kapłani pracujący w archidiecezji krakowskiej: ks. Michał Rapacz, ks. Franciszek Flasiński, ks. Władysław Gurgacz, ks. Wit Modest Brzycki oraz ks. Józef Fudali¹³. Były to lata

kanie, zaangażowany w działalność WiN oraz Stronnictwa Narodowego. W 1946 r. uciekł do Austrii, a następnie w 1949 r. wyjechał do Stanów Zjednoczonych, gdzie jako duszpasterz pełnił między innymi funkcję kapelana Związku Podhalan w USA); ks. Władysław Matus (1888-1993; kapłan archidiecezji lwowskiej. Od 1942 r. przebywał w Krakowie. W 1945 r. zamieszkał u ss. Matki Bożej Miłosierdzia w Krakowie-Łagiewnikach; działacz konspiracyjnego Prezydium Stronnictwa Narodowego. Posługiwał się pseudonimami „Strefa”, „Brzoza”. W związku z falą aresztowań działaczy SN, od 1947 r. ukrywał się przez kilkadziesiąt lat pod zmienionym nazwiskiem „Józef Malkiewicz”); ks. Władysław Słowiak (ur. 1912; wikariusz parafii pw. św. Józefa w Krakowie-Podgórze. W 1946 lub 1947 r. zbiegł za granicę. Osiedlił w Stanach Zjednoczonych) – IPN Kr, 07/3331, t. 19, k. 8-8b.18, *Protokół przesłuchania ks. Bolesława Przybyszewskiego z dnia 19 lutego 1953 i 26 lutego 1953*; MSW Biuro „C”: *Informator o nielegalnych antypaństwowych organizacjach i bandach zbrojnych działających w Polsce Ludowej w latach 1944-1956*, Warszawa 1964, Lublin 1993, s. 94-96; S. Cenckiewicz, *Zator-Przytocki Józef (1912-1978)*, [w:] *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*, red. J. Myszor, Warszawa 2002, t. 1, s. 323-324; J. Marecki, F. Musiał, *Bp Jan Pietraszko. Świadectwo świętości w aktach SB*, [w:] *Nigdy przeciw Bogu. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*, red. Józef Marecki i Filip Musiał, Warszawa – Kraków 2007, s. 255-257 (wraz z przypisami).

¹³ Inne znane przypadki śmierci-morderstw kapłanów – w pierwszych latach władzy komunistycznej w Polsce (1944-1956) – dokonanych przez organa bezpieczeństwa lub tzw. „nieznanych spraw-

naznaczone nieustannymi represjami, zmierzającymi do ograniczenia aktywności duszpasterskiej podejmowanej przez duchowieństwo. Władze nie wahały się stosować sankcji karnych, w tym aresztowań, i organizować pokazowych procesów sądowych.

Pozycja, jaką zajmował na arenie międzynarodowej metropolita krakowski kard. A. S. Sapieha, z racji swej bezkompromisowej postawy wobec okupanta hitlerowskiego w czasie II wojny światowej, stanowiła poważny problem dla władz komunistycznych dążących do przejęcia całkowitej kontroli nad Kościołem w Polsce i realizowania planu budowy socjalistycznego państwa. Rządzący unikali otwartej konfrontacji z abp. Sapiehą, gdyż byłaby ona jednoznacznie odczytana przez społeczeństwo, jako atak na Kościół i naród, których rzecznikiem i obrońcą był w oczach zdecydowanej większości społeczeństwa i opinii światowej krakowski metropolita. Arcybiskup krakowski kard. A. S. Sapieha odgrywał w Kościele polskim analogiczną rolę, jak abp Josef Beran i kard. József Mindszenty w przypadku Kościoła w Czechosłowacji czy na Węgrzech¹⁴. Jego śmierć (1951 r.) definitywnie otwierała władzom komunistycznym drogę do ujarzmania Kościoła, duchowieństwa i wiernych, nie tylko w wymiarze archidiecezji krakowskiej.

Następcą na stolicy biskupiej w Krakowie został wyznaczony przez Stolicę Apostolską metropolita lwowski abp Eugeniusz Baziak. Świadom ciężkiej na nim odpowiedzialności starał się on kontynuować linię kościelną wyznaczoną przez swego poprzednika na urządzie, kard. Sapiehę. Jednakże w tym przypadku komunistyczne władze nie wahały się dłużej zwlekać, z od dawna przygotowanym, atakiem. Na przełomie listopada i grudnia 1952 r. Urząd Bezpieczeństwa dokonał serii aresztowań wśród pracowników kurii, które nie ominęły również ordynariusza abp. E. Baziaka oraz sufragana bp. Stanisława Rosponda. W styczniu 1953 r. rozpoczął się pokazowy proces kurii krakowskiej zakończony surowymi karami więzienia za rzekome malwersacje finansowe oraz „zdradę” i „szpiegostwo” na rzecz USA i Watykanu. Proces kurii zapoczątkował zmiany personalne w zarządzie archidiecezją. W miejsce usuniętych biskupów pojawili się narzuceni przez władze państwowe wikariusze generalni w osobach ks. Stanisława Hueta i ks. Bonifacego Woźnego. Zaslugą prymasa Wyszyńskiego było – za cenę ustępstw w obsadzie zarządu diecezji katowickiej – sprowadzenie do Krakowa sufragana sandomierskiego bp. Franciszka Jopa, który jako wikariusz kapitulny we współpracy z wikariuszami generalnymi miał odpowiadać przed władzami za kierowanie archidiecezją.

ców” to między innymi: ks. Michał Pilipiec czy ks. Stanisław Zieliński – J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003, s. 66-67. Na ten temat warto zapoznać się z publikacją: *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944-1989*, red. A. Grześkowiak, Lublin 2004.

¹⁴ Por.: A. Grajewski, *Kompleks Judasza...*, dz. cyt., s. 24-29, 76-82.

Od 1952 do 1956 r. administracja i odpowiedzialność za rozwój duszpasterstwa w archidiecezji krakowskiej zależały od sposobu, w jaki bp F. Jop potrafił układać niełatwe relacje z wikariuszami generalnymi. Bilans czterech lat jednoznacznie wskazuje, że dzięki swej pasterskiej stanowczości i roztropności oraz trafnemu doborowi zaufanych współpracowników wypracował własny *modus vivendi* w relacjach z władzami świeckimi, pomimo wielokrotnie czynionych nacisków na jego osobę w tej materii. Uwzględniając te skomplikowane uwarunkowania, autor niniejszej rozprawy postanowił ukazać, jak kształtowało się duszpasterstwo na terenie archidiecezji krakowskiej.

Pytanie o formy funkcjonowania duszpasterstwa w latach 50. wydawało się tym bardziej frapujące, że w ostatnich latach, dzięki otwarciu archiwów państwowych dla badaczy najnowszej historii, pojawiły się nowe możliwości naukowych poszukiwań również dla historyków zajmujących się dziejami Kościoła rzymskokatolickiego po II wojnie światowej. Dotąd ukazało się kilka pozycji omawiających wybrane zagadnienia dotyczące dziejów archidiecezji krakowskiej w okresie powojennym, lecz koncentrują się one zazwyczaj na wybranym, wąskim fragmencie problematyki duszpasterskiej, bazując często na jednym rodzaju źródeł. Brakuje natomiast prób szerszego potraktowania tego tematu¹⁵.

W tej sytuacji pomocne okazały się opracowania dotyczące dziejów Kościoła katolickiego w Polsce w okresie powojennym autorstwa: Antoniego Dudka, Ryszarda Gryza, Petera Rainy, ks. Zygmunta Zielińskiego, Jana Żaryna czy Jacka Żurka. Symbolicznego wymiaru w perspektywie prześladowania duchowieństwa katolickiego nabiera trzytomowe dzieło zbiorowe pod redakcją ks. Jerzego Myszora *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*¹⁶.

¹⁵ Na uwagę zasługują między innymi opracowania: J. Wolny, *Ostatnie lata działalności kościelnej Adama Stefana Sapiechy*, [w:] *Księga Sapieżyńska*, t. 2, dz. cyt., s. 499-567; J. Marecki, *Archidiecezja krakowska w latach 1912-1962*, [w:] *Kościół krakowski w tysiącleciu*, Kraków 2000, s. 384-450; J. Marecki, F. Musiał, *Bp Jan Pietraszko. Świadectwo świętości w aktach SB*, [w:] *Nigdy przeciw Bogu. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*, red. Józef Marecki, Filip Musiał, Warszawa – Kraków 2007, s. 231-416; W związku z 50. rocznicą procesu kurii krakowskiej ukazało się kilka publikacji: W. Czuchnowski, *Blizna. Proces Kurii krakowskiej*, Kraków 2002; F. Musiał, M. Lasota, *Kościół zraniony. Proces księdza Lelity i sprawa kurii krakowskiej*, Kraków 2003; *Do prześladowania nie daliśmy powodu... Materiały z sesji poświęconej procesowi kurii krakowskiej*, red. R. Terlecki, Kraków 2003; oraz inne pozycje traktujące o najnowszych dziejach duchowieństwa archidiecezji krakowskiej: M. Lasota, *Donos na Wojtyłę*, Kraków 2006; *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą, Studia i materiały*, t. 1, red. R. Terlecki, J. Szczepaniak, Kraków 2007; *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą, Studia i materiały*, t. 2, red. R. Terlecki, J. Szczepaniak, Kraków 2008; Fragment publikacji autorstwa P. Natanka na temat historii Ruchu Światło-Życie w latach 1971-1996 traktuje również na temat dziejów Kościoła katolickiego w archidiecezji krakowskiej w latach 1945-1970 – P. Nataneł, *Ruch Światło-Życie w archidiecezji krakowskiej w latach 1971-1996*, Kraków 2004, s. 53-83; T. Isakowicz-Zaleski, *Księża wobec bezpieki na przykładzie archidiecezji krakowskiej*, Kraków 2007.

¹⁶ A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*, Kraków 1995; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945-1989)*, Kraków 2003; P. Raina, *Kardynał Wyszyński*, Warszawa 1993,

Ważną kartę w historiografii martyrologii Kościoła w XX w. stanowią publikacje oparte na dokumentach wytworzonych przez organa bezpieczeństwa komunistycznego państwa¹⁷.

Na uwagę zasługują również analityczne opracowania dotyczące konkretnych województw i diecezji, pozwalające na uchwycenie specyfiki polityki wyznaniowej państwa w różnych regionach kraju¹⁸.

Autorowi niniejszej pracy opartej na metodzie analityczno-syntetycznej szczególnie zależało na możliwie całościowym i zobiektywizowanym ujęciu problemu badawczego, dlatego oparł ją na obszernej kwerendzie archiwalnej, uwzględniającej również źródła kościelne – bez których nie sposób w pełni ukazać i zrozumieć dziejów Kościoła w epoce komunizmu. Materiały archiwalne wykorzystane w pracy można więc podzielić zasadniczo na dwie grupy w za-

t. 1, *Droga na Stolicę Prymasowską*; oraz: t. 2, *Losy więzienne*, Warszawa 1993; P. Raina, *Kościół Katolicki w PRL. Kościół Katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, Poznań 1994, t. 1 (lata 1945-1959); Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944-2002*, Radom 2003; J. Żaryn, *Kościół a władza w Polsce (1945-1950)*, Warszawa 1997; J. Żaryn, *Stolica Apostolska wobec Polski i Polaków w latach 1944-1958 w świetle materiałów ambasady RP przy Watykanie. (Wybór dokumentów)*, Warszawa 1998; J. Żurek, *Aparat bezpieczeństwa wobec Kościoła katolickiego w Polsce. Wybrane struktury (1944-1953)*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944-1989”, 2006, nr 1(3); *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*. Red. J. Myszor, Warszawa 2002, t. 1; *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*, red. J. Myszor, Warszawa 2003, t. 2; *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945-1989*, red. J. Myszor, Warszawa 2006, t. 3.

¹⁷ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944-1990. W świetle dokumentów MSW*, Warszawa 2000; *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1945-1989. Wstęp, wybór dokumentów, redakcja Adam Dziurok*, Warszawa 2004; zob. też: J. Żurek, *Aparat bezpieczeństwa wobec Kościoła katolickiego w Polsce. Wybrane struktury (1944-1953)*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944-1989”, 2006, nr 1(3); *Przeciw Kościołom i religii. Sprawozdania Sekcji 5 Wydziału V Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Krakowie 1946-1952*, red. F. Musiał, Kraków 2008.

¹⁸ R. Gryz, *Państwo a Kościół w Polsce 1945-1956. Na przykładzie województwa kieleckiego*, Kraków 1999; *Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944-1956 wobec duchowieństwa katolickiego*, red. Z. Zieliński, M. Peret, Lublin 2000; B. Stanaszek, *Diecezja Sandomierska w powojennej rzeczywistości politycznej 1945-1967*, t. 1: *Problematyka personalna-organizacyjna*, Sandomierz 2006; B. Stanaszek, *Diecezja Sandomierska w powojennej rzeczywistości politycznej 1945-1967*, t. 2: *Duszpasterstwo i laicyzacja życia społecznego*, Sandomierz 2006; B. Stanaszek, *Likwidacja organizacji kościelnych w diecezji radomskiej w czasach stalinowskich*, „Studia Sandomierskie”, 2005, nr 12, zesz. 2, s. 13-31; A. Grajewski, *Wygnanie. Diecezja katowicka w czasach stalinowskich*, Katowice 2002; *Represje wobec duchowieństwa górnośląskiego w latach 1939-1956 w dokumentach*, wybór, wstęp i opracowanie K. Banaś, A. Dziurok, Katowice 2003; *Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945-1989*, red. S. A. Bogaczewicz, S. Krzyżanowska, Wrocław 2004; Z. Zieliński, *Zasady polityki państwa wobec Kościoła w Polsce w latach 1944-1956*, [w:] *Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944-1956 wobec duchowieństwa katolickiego*, red. Z. Zieliński, M. Peret, Lublin 2000, s. 7-23.

ležności od ich proveniencji: źródła pochodzące z archiwów państwowych oraz z archiwów kościelnych.

W pierwszej grupie zasadnicze znaczenie miały zasoby: Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie, Archiwum Państwowego w Krakowie i Archiwum Akt Nowych w Warszawie. W tym miejscu należy zaznaczyć, iż część dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Krakowie, z których autor korzystał (dotyczy to zwłaszcza akt sądowych) w trakcie powstawania rozprawy, została przeniesiona do zbiorów IPN w Krakowie.

W przypadku źródeł o proveniencji kościelnej wykorzystano zbiory: Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Archiwum Sekretariatu Episkopatu Polski w Warszawie oraz archiwów zakonnych i parafialnych¹⁹.

Ważne źródło stanowiły publikacje, jakie ukazały się w związku z 50. rocznicą procesu kurii krakowskiej²⁰.

Bardzo istotny materiał historyczny tworzyły utrwalone i zachowane świadectwa osób uczestniczących osobiście w opisywanych przez autora wydarzeniach, do których autorowi udało się dotrzeć. Wiele z nich obecnie już nie żyje.

Niepodważalny charakter źródłowy mają ukazujące się w serii wydawniczej publikacje wydawane przez IPN Oddział w Krakowie i PAT Wydział Historii (Uniwersytet Papieski) Kościoła na temat funkcjonowania Kościoła rzymskokatolickiego – zwłaszcza na terenie archidiecezji krakowskiej – w realiach systemu komunistycznego w latach 1945-1989. Pozwalają one lepiej poznać metody walki z Kościołem poprzez ukazanie metod pracy organów bezpieczeństwa i roli jego współpracowników²¹.

¹⁹ Jako źródło, na uwagę zasługuje „Kwestionariusz” opracowywany na zlecenie prymasa Wyszyńskiego w latach 60. XX w., który dokumentuje represje wobec duchowieństwa w czasach PRL w poszczególnych diecezjach: AKMK, *Kwestionariusz do stwierdzenia sytuacji Kościoła w Polsce w latach 1945-1964*.

²⁰ W. Czuchnowski, *Blizna...*, dz. cyt., Kraków 2002; F. Musiał, M. Lasota, *Kościół zraniony. Proces księdza Lelity i sprawa kurii krakowskiej*, Kraków 2003; *Do prześladowania nie daliśmy powodu... Materiały z sesji poświęconej procesowi kurii krakowskiej*, red. R. Terlecki, Kraków 2003.

²¹ *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą, Studia i materiały*, t. 1, red. R. Terlecki, J. Szczepaniak, Kraków 2007; *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą, Studia i materiały*, t. 2, red. R. Terlecki, J. Szczepaniak, Kraków 2008; Należy w tym miejscu również wspomnieć o publikacjach nawiązujących do tej problematyki w nawiązaniu do archidiecezji krakowskiej: M. Lasota, *Donos na Wojtyłę*, Kraków 2006; T. Isakowicz-Zaleski, *Księża wobec bezpieki*, Kraków 2007; *Bp Jan Pietraszko. Świadectwo świętości w aktach SB*, wybór i opracowanie J. Marecki, F. Musiał, [w:] *Nigdy przeciw Bogu. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*, red. J. Marecki i F. Musiał, Warszawa – Kraków 2007, s. 231-416; *Kard. Adam Stefan Sapieha. „Nie ustąpiłem Niemcom, tym bardziej nie ustąpię teraz...”*, wybór i opracowanie J. Marecki, F. Musiał, [w:] *W obronie Ojczyzny i Kościoła. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*, red. J. Marecki, F. Musiał, Kraków 2008, s. 7-132.

W celu możliwie wiernego oddania tła opisywanych wydarzeń, autor niniejszej publikacji zdecydował się w wielu miejscach dosłownie zacytować źródła. Nie bez znaczenia pozostawał fakt, iż w części są one mało znane w literaturze przedmiotu lub po raz pierwszy publikowane. Z tego też powodu kilkanaście dokumentów zostało opublikowanych w Aneksie.

Rozprawa składa się z pięciu rozdziałów. Pierwszy rozdział ukazuje strukturę władz państwowych zajmujących się Kościołem oraz zarząd archidiecezji krakowskiej w kontekście działań podejmowanych przez władze komunistyczne w celu przejęcia kontroli nad życiem kościelnym w archidiecezji i kształtowania go w myśl założeń rządzącej partii komunistycznej.

W drugim rozdziale zostało przedstawione funkcjonowanie codziennego duszpasterstwa parafialnego w warunkach, w jakich przyszło mu działać, tj. w obliczu konfrontacji z forsowaną przez państwo ideologią komunistyczną.

Tematykę trzeciego rozdziału stanowią zagadnienia związane z podejmowanymi przez Kościół wysiłkami zmierzającymi do duchowego i intelektualnego formowania grup wiernych (młodzieży, studentów i robotników). Były to środowiska szczególnie narażone na ateizację i laicyzację.

Czwarty rozdział porusza problematykę stopniowego usuwania religii ze szkół państwowych, likwidacji szkolnictwa katolickiego, represji w stosunku do katechetów oraz indoktrynacji światopoglądowej dzieci i młodzieży szkolnej.

Przedmiotem rozdziału piątego jest działalność prowadzona przez kościelną organizację „Caritas” oraz środki i metody, jakimi posłużono się przy jej likwidacji i tworzeniu pod jej szyldem świeckiej instytucji w celu dezintegracji duchowieństwa i laicyzacji placówek opiekuńczo-wychowawczych i leczniczych.

W tym miejscu pragnę wyrazić podziękowanie promotorowi ks. dr. hab. Bogdanowi Stanaszкови za naukową opiekę i pomoc w nadaniu ostatecznego kształtu rozprawie doktorskiej obronionej na Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie (obecnie Uniwersytet Papieski) w 2009 r., której niniejsza publikacja jest owocem. Ks. prof. dr. hab. Janowi Szczepaniakowi za kilkuletnie konsultacje naukowe. Słowa wdzięczności kieruję wobec osoby ks. prof. dr. hab. Zygmunta Zielińskiego za cenne uwagi dotyczące przygotowywanej publikacji. Instytutowi Pamięci Narodowej oraz Dyrekcjom i Pracownikom Archiwów za okazaną życzliwość podczas przeprowadzanej kwerendy.